دستفروشی و فروش سیار: چالش‌ها و راهبردهای سیاستی در ایران

داوود چراغی
هیات علمی موسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی

دستفروشی خیابانی از جمله بخش‌های سازمان نیافته اقتصاد کشورها است، که با کمترین سرمایه‌گذاری، بیشترین فرصت را برای ایجاد اشتغال نیروی کار فراهم می‌کند. باید توجه داشت که در همه کشورها فرصت‌های شغلی در بخش‌های سازمان یافته محدود است و این بخش‌ها برای همه اقشار جامعه اشتغال فراهم نمی‌کنند. براین اساس فعالیت افراد در عرضه کالا و خدمات در خیابان با استفاده از ابزار و ماشین‌آلات سیارمختلف یا بدون آن‌ها، از جمله ساده‌ترین راه‌ها، برای کسب درآمد برای زندگی بخشی از افراد جامعه است. عامل اصلی این حوزه برای انتخاب بخش غیرسازمان یافته به دلیل در دسترس بودن، انعطاف‌پذیری در تعیین زمان و مکان، تنها با تکیه بر منابع محلی و مقیاس نسبتاً کوچک فعالیت است.

فعالیت دست فروشان خیابانی اگرچه در همه کشورها ضروری و از اهمیت بالایی در اقتصاد کلان برخوردار است، اما نیازمند سازماندهی و آماده کردن شرایط و پیش نیازهای حداقلی است. فعالیت این گونه کسب‌وکارها، از چند بعد در اقتصاد کشورها دارای اهمیت است. ازجمله کارکردهای مهم این کسب‌وکارها، تامین اقلام و محصولات (کالا و خدمات) مورد نیاز بخش آسیب‌پذیر و کم‌درآمد جامعه با قیمتی مقرون به صرفه است. کسب‌وکارهای دستفروشی خیابانی و سیار همچنین موجب ایجاد اشتغال برای بخش زیادی از افراد جامعه شده و در تامین محصولات مورد نیاز بخش عمده‌ای از مردم نیز تأثیر به‌سزایی دارند. در نتیجه، این فعالیت‌ها اهمیت زیادی در زنجیره تأمین و عرضه محصولات و همچنین اشتغال جامعه دارند. وجود مشاغل غیررسمی همچون دست فروشی بر اقتصاد مناطق مختلف شهر و روستا تأثیر مثبتی دارد. با توجه به این موضوع، دولت در سطح ملی و محلی (شهرداری)، باید حضور دستفروشان خیابانی را با مبنای قانونی مشخص تسهیل کند تا آنها همچنان بتوانند با رعایت قوانین و مقررات مربوطه فعالیت خود را انجام و گسترش دهند.

در کشورهای مختلف، دست‌فروشی و کسب‌وکار سیار، نه‌تنها به‌عنوان یک فعالیت اقتصادی غیررسمی بلکه به‌عنوان بخشی از فرهنگ شهری و ابزاری برای توسعه عدالت اقتصادی مورد توجه قرار گرفته است:

- **تجربه هند:** این کشور با تصویب قانون ملی در سال ۲۰۱۴ برای شناسنامه‌دار کردن دست‌فروشان و صدور مجوز رسمی برای فعالان این کسب‌وکارها از فروشندگان خیابانی حمایت کرد. تصویب قانون ملی تشکیل کمیته‌های محلی برای تعیین مکان‌های مجاز فعالیت این‌گونه کسب‌وکارها و حل اختلافات بین فعالان و کسب‌وکارهای دیگر از دیگر اقدامات مهم این

کشور بود. نتیجه این اقدامات کاهش درگیری با مأموران شهری، افزایش امنیت شغلی و بهبود منظر شهری بود.

- **تجربه تایلند:** دولت تایلند با راه‌اندازی بازارهای شبانه و فضاهای اختصاصی امکان فعالیت شبانه دست‌فروشان در بازارها (تعطیلی کسب‌وکارهای رسمی در این زمان) با طراحی شهری مناسب برای فروشندگان خیابانی را فراهم نموده است. ساماندهی قوانین و مقررات و زیرساخت‌های لازم برای فعالیت‌های این کسب‌وکارها با نظارت شهرداری و ارائه خدمات بهداشتی و امنیتی به فعالان این کسب‌وکارها از دیگر اقدامات مفید در این زمینه می‌باشد. در این کشور، دست‌فروشی بخشی از جاذبه‌های گردشگری محسوب می‌شود. نتیجه این اقدامات جذب گردشگر بیشتر و استفاده از ساعات شبانه برای ایجاد اشتغال نیروی کار و حمایت از تولید محصولات مورد تقاضا در این بازارها مثل انواع پوشاک، صنایع‌دستی، آرایشی و بهداشتی و...، افزایش درآمد فروشندگان خیابانی و کاهش بساط‌گستری در معابر عمومی بود.
- **تجربه مالزی:** فراهم کردن همکاری و تعامل شهرداری‌ها و تشکل‌های صنفی مرتبط با دست فروشان برای تعیین فضاهای مشخص و مناسب برای فعالیت دست فروشان. ارائه آموزش‌های شروع و تداوم کسب‌وکاردست‌فروشی در زمینه رعایت استانداردهای سلامت و بهداشت به متقاضیان فعالیت دست فروشی. دولت‌ها با طراحی فضاهای شهری مناسب، نورپردازی و نظافت مستمر، این فعالیت‌ها را به بخشی از برند شهری شان تبدیل کرده‌اند. نتیجه این اقدامات افزایش کیفیت خدمات دست‌فروشی ازجمله رعایت استانداردهای مصوب در زمینه سلامت و بهداشت تامین و عرضه محصولات، کاهش درگیری بین دست‌فروشان و کسبه رسمی و شکل‌دهی و ارتقاء استانداردهای مختلف نرم‌افزاری و سخت‌افزاری دربرند شهری دست فروشی بود.
- **تجربه بنگلادش:** اجرای پروژه‌هایی با مشارکت سازمان‌های مردم‌نهاد برای ارائه وام‌های خرد و آموزش مهارت‌های فروش و ساماندهی فروشندگان خیابانی در بازارهای محلی با نظارت اجتماعی از اقدامات اساسی این کشور می‌باشد. نتیجه این اقدامات شامل کاهش فقر شهری از طریق ایجاد درآمد مناسب برای بخش زیادی از افراد که از ابعاد مختلف توان ایجاد کسب‌وکار رسمی ندارند، کمک به تامین محصولات مورد نیاز اقشار کم درآمد با صرف هزینه کمتر و در کل با گسترش کسب‌وکارهای خیابانی منجر به افزایش مشارکت اقتصادی اقشار کم‌درآمد در اقتصاد شهرها شدند.
- **تجربه ترکیه:** این کشور اقدام به ساماندهی دست‌فروشان و برگزاری منظم روزبازارها در همه مناطق شهری و روستایی نموده است. در شهرهای مختلف این کشور، شهرداری‌ها با ایجاد بازارهای محلی و فضاهای اختصاصی برای فروشندگان خیابانی، نظم شهری را حفظ کرده‌اند. فروشندگان با پرداخت هزینه‌ای اندک، مجوز فعالیت در این بازارها دریافت می‌کنند و از خدمات شهری بهره‌مند می‌شوند. در هر محله یک روز در هفته روزبازار محلی (حتی در بازارهای رسمی) تحت نظارت و کنترل متولیان زیرمجموعه شهرداری با مشارکت دست‌فروشان کالا و خدمات باتوجه به قوانین و مقررات مصوب و مشخص ایجاد و محصولات با قیمت و کیفیت مناسب عرضه می‌شود. در این روزبازارها، خوراکی‌ها و نوشیدنی‌های سنتی و بومی مورد تایید عرضه می‌گردند.
- **تجربه برزیل:** در عمده شهرهای این کشور، برنامه‌هایی برای آموزش فروشندگان خیابانی در زمینه بهداشت، حسابداری و بازاریابی اجرا شده است.

از بررسی تجربیات کشورهای مختلف می‌توان چالش‌های دست‌فروشی در ایران را به شرح زیر بیان کرد:

- نبود ساماندهی قانونی و شهری (فقدان چارچوب حقوقی مشخص برای فعالیت دست‌فروشان، برخوردهای سلیقه‌ای از سوی نهادهای شهری).
- تضاد منافع در سیاست‌گذاری مرتبط با ارائه مجوز کسب‌وکارهای رسمی (نمایندگان تشکل‌های صنفی کسب‌وکارهای رسمی، متولی صدور پروانه کسب هستند. درنتیجه به‌شدت با فعالیت دست‌فروش و فروش سیار برخورد می‌کنند).
- آسیب به منظر شهری و فضاهای عمومی (بساط گستری در پیاده‌روها و خیابان‌ها باعث آشفتگی بصری و کاهش کیفیت محیط شهری شده است).
- ناامنی شغلی و فقدان حمایت اجتماعی (دست‌فروشان فاقد بیمه، بازنشستگی و حمایت‌های قانونی هستند و در معرض آسیب‌های اقتصادی و اجتماعی قرار دارند).
- درگیری با مأموران شهری (برخوردهای گاه خشونت‌آمیز با دست‌فروشان، به‌ویژه در متروها و بازارهای پرتردد، موجب نارضایتی عمومی و بی‌اعتمادی به نهادهای شهری شده است).

- رشد بی‌رویه به‌دلیل بحران‌های اقتصادی (تورم، بیکاری و رکود اقتصادی باعث افزایش ورود افراد به این حوزه شده، بدون آن‌که زیرساخت‌های لازم برای ساماندهی فراهم باشد).

در پایان راه‌کارهای پیشنهادی زیر را برای رفع چالش‌های دست‌فروشی در ایران با توجه به تجربیات جهانی در این حوزه مطرح شده است:

۱. **ساماندهی قانونی و شهری**

- ایجاد چارچوب حقوقی مشخص برای فعالیت دست‌فروشان و صنوف سیار، شامل صدور مجوز، تعیین ساعات و مکان‌های مجاز، تصویب استانداردهای نرم‌افزاری و سخت‌افزاری.
- احداث بازارچه‌های محلی با غرفه‌های ارزان‌قیمت برای استقرار دست‌فروشان، مانند طرح اجراشده در میدان تجریش و چهارراه ولیعصر.

۲. **انجام مطالعات میدانی و طبقه‌بندی دست‌فروشان**

- شناسایی دقیق تعداد، نوع کالا، میزان سرمایه و اهداف اقتصادی دست‌فروشان در شهرها و مناطق مختلف برای برنامه‌ریزی جهت محل و زمان فعالیت.

۳. **توانمندسازی و آموزش**

- ارائه آموزش‌های رایگان در زمینه بهداشت، بازاریابی، حسابداری و حقوق شهری برای ارتقای کیفیت خدمات.
- حمایت از دست‌فروشان در مسیر تبدیل به کسب‌وکارهای رسمی از طریق وام‌های خرد و مشاوره کسب‌وکار.

۴. **تغییر رویکرد مدیریتی**

- جایگزینی برخوردهای سلبی با رویکردهای مشارکتی و حمایتی، با تأکید بر «حق بر شهر» و عدالت اجتماعی.
- مشارکت نهادهای مدنی، اتحادیه‌ها و سازمان‌های مردم‌نهاد در طراحی و اجرای سیاست‌های ساماندهی.
- ایجاد تعادل میان منافع شهری و اقتصادی
- طراحی فضاهای شهری با در نظر گرفتن نیازهای دست‌فروشان، شهروندان و کسبه رسمی.
- استفاده از فناوری برای ثبت‌نام، پرداخت عوارض، و نظارت بر فعالیت‌ها بدون ایجاد فشار فیزیکی.